

L'Arc Llatí un espai de grans oportunitats en el marc d'una Europa unida.

Els governs locals de l'Arc Llatí i els reptes de la competitivitat regional.

Apunts a propòsit d'una trobada de les institucions locals membres de l'Arc Llatí. Lleida, abril 2013.

Ignasi Aldomà Buixadé

Departament de Geografia i Sociologia

Universitat de Lleida

Un balanç general. Persistència d'inèrcies negatives amb símptomes evidents de millora.

Durant els anys 1980 i part dels 1990 les regions riberenques de la Mediterrània es presentaven com els territoris endarrerits de la Unió Europea. El mapa tòpic dels eixos de desenvolupament europeus ens presentava un eix mediterrani que aspirava a contrarestar la Banana Blue central. Per un temps ens arribarem a creure que aquest eix mediterrani podia funcionar com a tal i esdevenir un contrapès real. Els indicadors macroeconòmics dels anys 1980 i 1990 confortaven aquesta possibilitat.

L'expansió de la Unió Europea cap a l'Est entre 2004 i 2007 provocà unes primeres inquietuds lligades amb la pèrdua evident de centralitat geoestratègica de la Mediterrània en el context de la Unió. Al mateix temps es donava, però, una sensació ambivalent pel fet que l'entrada dels països de l'est propulsava les regions mediterrànies cap a posicions mitjanes quant als indicadors d'activitat, renda i benestar.

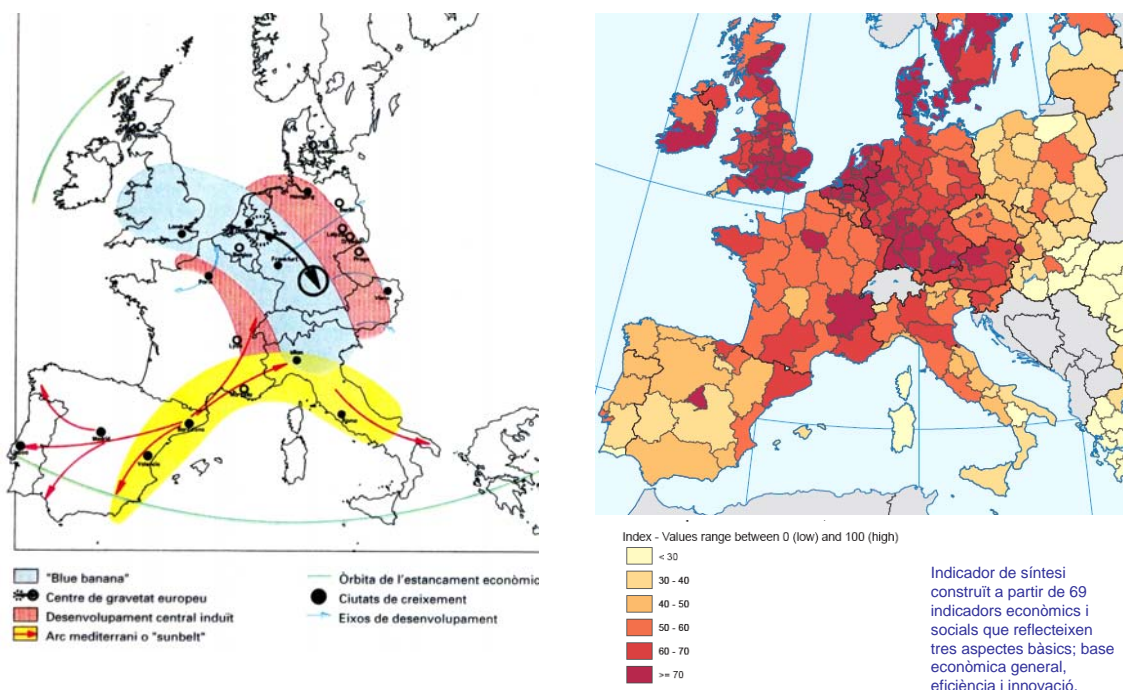
Amb la crisi financera i immobiliària que es destapa el 2008 i que s'estén cap a diferents àmbits de l'activitat econòmica, els països del sud d'Europa i amb ells els territoris de l'Arc Llatí, semblen haver tornat a caure al pou i són assenyalats com l'exemple i la font de tots els mals. No és que les macromagnituds econòmiques meridionals estiguin pitjor que les de l'Europa de l'Est; però els països del sud antics membres de la Unió Europea i membres de la Unió Monetària es troben atrapats en la teranyina d'un creixement aconseguit a base d'uns préstecs que ara es demana reemborsar.

No negarem que la situació actual planteja uns reptes impressionants als nostres territoris. Però, enmig de problemes i canvis que encara no entenem ben bé del tot, no podem deixar de pensar que els processos que empenyen cap a la recessió o l'estancament mereixen una valoració general molt més matisada i ambivalent que la que situa l'Europa mediterrània a l'infern.

Tot començant per la demografia i acabant per les infraestructures i comunicacions, les terres de l'Arc Llatí presenten elements i dinàmiques

negatives al costat d'altres de signe clarament positiu. El futur s'haurà de construir a partir d'aquestes realitats de signe molt diferent.

Mapes 1 i 2. Els eixos de desenvolupament europeus i l'índex de competitivitat regional, 2010.

Font: Comissió Europea, Investing in Europe's future. Fifth report on economic, social and territorial cohesion, Brusel·les, UE, novembre 2010, p. 69. Noti's la forta coincidència entre el mapa de la competitivitat regional actual i el dels eixos de desenvolupament dibuixat als anys 1980.

Envel·liment i reproducció demogràfica deficitària, contrarestats per la immigració recent.

De manera general, les regions de l'àmbit mediterrani s'han caracteritzat en el decurs del segle XX com a terres d'endarreriment econòmic i d'emigració cap al nord d'Europa o cap a Amèrica.

Poc a poc, a partir de les primeries dels anys 1980 aquestes tendències experimenten un tomb i moltes regions passen a ser terra receptora d'immigrants. Aquesta immigració que esdevé especialment forta a les primeries del segle XX procedeix majoritàriament de l'altra riba de la Mediterrània, però també arriba de l'Àfrica subsahariana i, encara, d'altres indrets com l'Europa de l'Est.

Sobre l'evolució demogràfica pesen, en qualsevol cas, fortes inèrcies negatives, fruit de l'evolució històrica i de certs trets culturals propis.

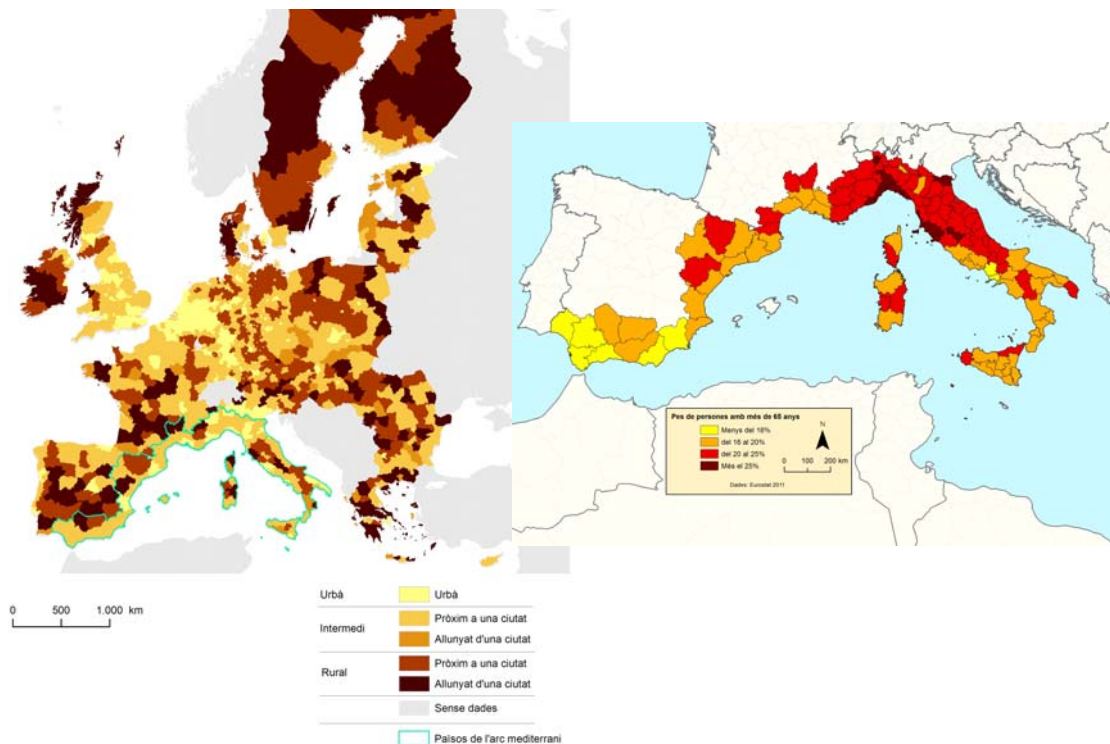
- Com a resultat de l'emigració d'anys passats i del fort augment de l'esperança de vida, les regions de la Mediterrània presenten un nivell d'envelliment molt gran.

- El fet s'accentua amb els canvis en les conductes reproductores, que mostren una molt baixa fertilitat en el contorn mediterrani. Aquest és el motiu principal que fa que es perfili un horitzó demogràfic molt fosc, amb conseqüències negatives per a la disponibilitat de mà d'obra i per a la dinàmica econòmica en general.
- Farà falta una gran aportació de mà d'obra exterior per a mantenir els actius actuals i per garantir la base demogràfica que hauria de servir de suport d'un dinamisme econòmic i social mínim.

No es pot deixar de perdre de vista, en qualsevol cas, l'existència de situacions molt desiguals dins de l'arc Llatí:

- Els centres més dinàmics de la Mediterrània han estat tradicionalment terra de recepció d'immigrants. Aquí se situen les grans metròpolis, però també la gran majoria de les capitals de províncies i petites regions.
- Els canvis generals cap a uns saldos migratoris positius dels dos darrers decennis no treuen que algunes àrees rurals continuïn perdent població i enviant els seus joves (aquest cop formats) cap a les ciutats.

Mapes 3 i 4 . Densitat demogràfica (àrees urbanes i rurals) i l'envelliment regional, 2011.

Font: Base de dades Eurostat. Diferenciació urbà / rural segons els criteris OCDE. Una regió és rural quan un 50% de la població viu en municipis rurals (< de 150 hab/km²), intermèdia quan representa entre 15% i 50%. La resta és urbana. S'afegeix el criteri d'allunyament o contacte amb una gran ciutat.

Crisi de l'agricultura i la (poca) indústria històriques, substituïdes pels serveis.

Les tendències demogràfiques van molt lligades amb les dinàmiques econòmiques, que en els dos darrers decennis han experimentat canvis importants.

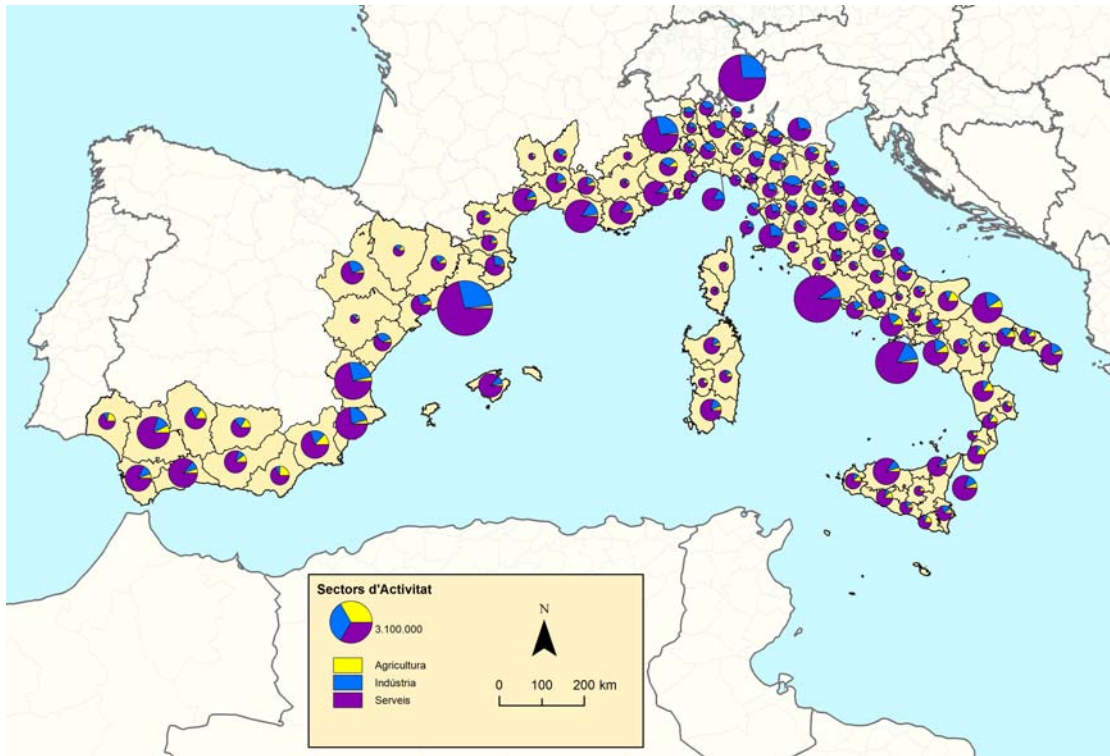
- Durant el segle XIX i bona part del XX el procés d'industrialització deixa relativament al marge les regions de l'àmbit mediterrani, mentre l'agricultura, que constituïa la seva base econòmica, experimenta una decadència continuada.
- En els tres darrers decennis s'ha enregistrat un desenvolupament basat en els serveis en el qual les regions de l'àmbit han trobat oportunitats per augmentar la riquesa i el benestar generals.

El desenvolupament de la societat dels serveis ha obert noves oportunitats que entronquen amb l'expansió del turisme de sol i platja que experimenten les regions costaneres del contorn. Aquest turisme no ha deixat d'impulsar el conjunt de l'activitat econòmica, particularment en els cicles de creixement econòmic, en els quals es dona un impuls extraordinari del sector de la construcció, especialment a les regions ibèriques i les illes.

Dins de l'anterior esquema general els territoris de l'Arc Llatí presenten, naturalment, diferències destacades i reconegudes:

- En el passat la revolució industrial s'havia implantat amb èxit només en uns pocs centres de l'àmbit mediterrani, bàsicament a la Llombardia-Piamont amb Milà, Catalunya amb Barcelona o, si es vol també, Rhone-Alpes amb Lió. Però, tot i la potència que pogueren adquirir aquests centres, la industrialització no acabà d'irradiar en el seu entorn.
- Els intents voluntariosos fets des de l'administració per impulsar la industrialització en altres àrees a través de diferents mesures descentralitzadores promogudes entre els anys 1960 i 1980 donaren alguns resultats interessants, en el sentit de recolzar la posició d'algunes ciutats que ajudaren a estabilitzar algunes regions. Però aquests resultats foren molt desiguals i, en general, no trencaren amb l'estancament econòmic i l'emigració de les àrees de l'Arc més allunyades i/o rurals.

Mapes 4 i 5. Distribució de l'ocupació per grans sectors d'activitat, 2007.

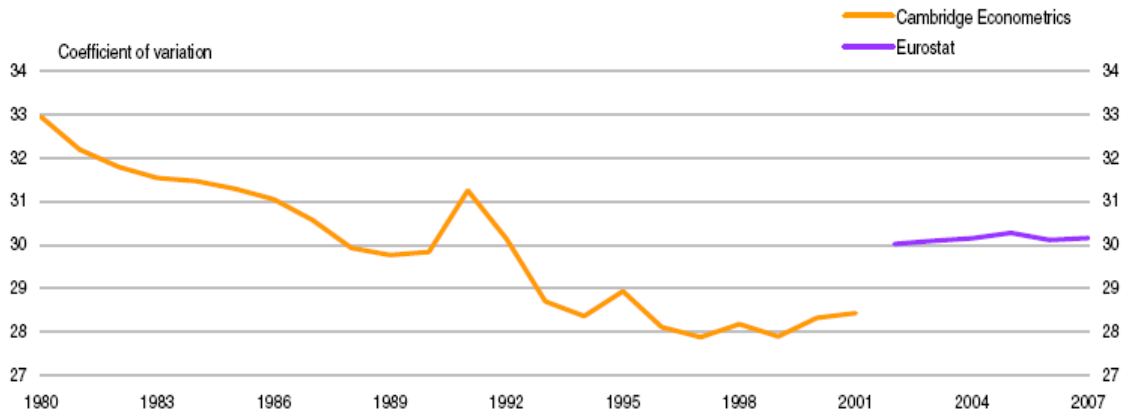
Font: Base de dades Eurostat i organismes estadístics estatals.

La convergència dels indicadors territorials de riquesa, amb la persistència d'alguns dèficits infraestructurals.

En consonància amb la transformació econòmica i la dinàmica demogràfica i en relació, també, amb l'augment de la mobilitat i els canvis sociològics profunds de les societats llatines, el nivell de benestar de les àrees de l'Arc Llatí pot considerar-se força satisfactori.

El nivell de riquesa de les regions de l'Arc Llatí té avui dia poc a envejar a les regions del nord. L'augment del producte interior brut regional s'ha traduït en un augment de les rendes dels habitants d'aquestes regions mediterrànies. Mentre, les inversions públiques han fet, per la seva banda, que augmentés el nivell de dotacions en infraestructures físiques i socials; carreteres, telecomunicacions, escoles, hospitals,... La convergència del PIB entre les regions del centre i del sud d'Europa ha estat evident, com a mínim fins a la segona meitat dels anys 1990, tal com posa en evidència l'evolució del coeficient de dispersió de la UE-15 (gràfic 1).

Gràfic 1. Evolució del coeficient de dispersió del producte interior brut per càpita de les regions europees (NUTS UE-15), 1990-2007

Font: Comissió Europea, *Investing in Europe's future. Fifth report on economic, social and territorial cohesion*, Brusel·les, UE, novembre 2010, p. 16. El coeficient de dispersió experimenta una variació en funció de l'any que prenen com a referència les fonts utilitzades, la Comissió o Eurostat. Es constata, en qualsevol cas, com el procés de convergència regional s'estanca a partir de la segona meitat dels anys 1990. Els creixements més recents del PIB regional resulten particularment elevats als nous membres de l'Europa de l'Est.

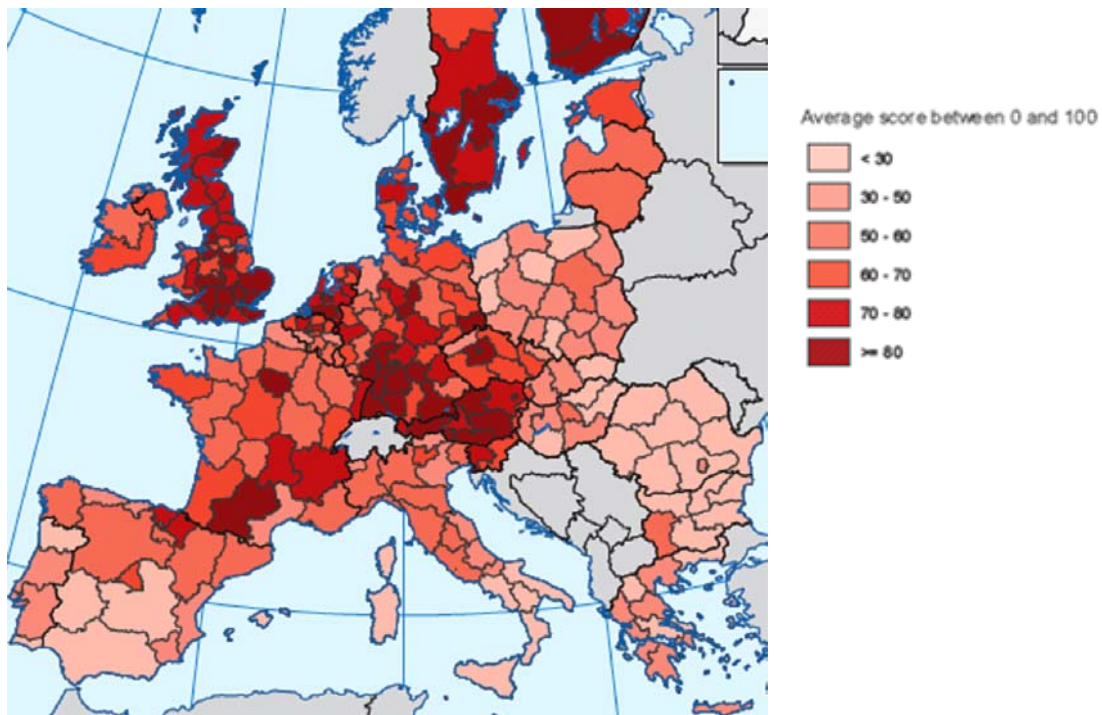
Alguns retards no es poden considerar del tot superats, però la seva incidència és més aviat regional o local, a l'interior del propi Arc.

- Amb una incidència especial en determinades àrees, particularment les illes i algunes àrees rurals més allunyades, continuen algunes mancances importants en infraestructures de comunicació i d'altres, que constitueixen un llast per qualsevol nova implantació empresarial i per al dinamisme econòmic i social.
- Altrament, les regions mediterrànies continuen arribant amb retard a la banda ampla i altres serveis especialitzats de telecomunicacions, que limiten les capacitats pròpies i que tenen molt a veure amb economies d'escala i dinàmiques de difusió territorial de les innovacions.
- Una altra circumstància limitant fa referència al capital humà, el qual no canvia d'un dia per l'altre i presenta dèficits importants. La formació i el nivell cultural dels habitants de les regions mediterrànies presenten mancances que tenen un origen històric quan es tracta dels dèficits en el nivell de formació de la població adulta i que tenen un caràcter més actual quan es tracta del fracàs escolar. Si s'analitzen, en canvi, les proporcions de població jove o adulta amb estudis superiors, els territoris llatins no mostren cap endarreriment remarcable (aquest endarreriment es concentra a Itàlia en general).
- Possiblement en relació amb el fet anterior i amb la manca d'un dinamisme industrial i urbà previ, la presència d'ocupació i d'activitats de recerca o d'indústries d'alt valor afegit deixa encara força a desitjar en el conjunt de l'Arc Llatí. Les excepcions es donen en aspectes molt puntuals i en àrees relacionades amb els centres industrials històrics de

l'Arc com Milà, Barcelona o, fins i tot, l'Emília-Romanya, Roma o Niça, Tolosa i Lió.

En general, els diversos indicadors de R&D o de nivell tecnològic i capacitació laboral presenten un gran contrast dins d'Europa, amb unes regions mediterrànies força endarrerides (encara més les de l'Europa de l'Est) si es comparen amb les regions del centre i nord d'Europa. Dins de les regions mediterrànies també existeixen, per altra part, contrastos importants. Les regions del nord d'Itàlia se'n surten en general una mica millor en patents i alta tecnologia, per bé que els seu dinamisme innovador també es mostra una mica més baix que els centres francesos o, fins i tot, Catalunya.

Mapa 6. Índex de compliment dels objectius de Lisboa, 2008.

Font: Comissió Europea, Investing in Europe's future. Fifth report on economic, social and territorial cohesion, Brusel·les, UE, novembre 2010, p. 196. Indicadors sobre recerca, tecnologia i nivell de formació que mostren la proximitat al compliment dels objectius de Lisboa 2010.

Reptes i oportunitats d'unes tendències que s'enterboleixen amb l'aprofundiment de la crisi actual.

El quadre social i econòmic que s'ha dibuixat de les regions de l'Arc Mediterrani respon a un context històric prou reconegut; el de les tendències desenvolupades a partir de les primeries dels anys 1980, les quals responen a les adaptacions provocades per la crisi del petroli dels anys 1970.

La crisi econòmica oberta l'any 2008 posa damunt la taula nous elements de canvi que se'ns fa encara molt difícil de valorar. Les tendències dibuixades en els dos darrers decennis com l'obertura dels mercats internacionals de béns i

serveis o la difusió de les TIC i les biotecnologies possiblement tindran una continuïtat. Però el sentit que poden prendre d'ara en endavant les innovacions tecnològiques i els canvis generals en les estructures econòmiques i socials planteja dubtes importants.

Elements de preocupació que es dibuixen en els canvis actuals

Malgrat les dificultats d'anàlisi i comprensió dels processos de canvi en curs, es poden apuntar alguns elements de reflexió. Diferenciarem aquells que són motiu d'inquietud d'aquells que són motiu més aviat d'optimisme, tot i que els processos descrits presenten sovint connotacions diferents i ambivalents.

En matèria agrària, per exemple, el procés general de canvi de les estructures de producció apareix com a molt determinat i difícil de corregir. Els pagesos mediterranis, com els d'altres indrets d'Europa, es troben en un procés de reconversió continuat que porta a la seva desaparició, que va aparellada a la seva substitució per empreses agroindustrials. Al mateix temps s'abandona l'agricultura de determinades àrees amb dificultats físiques específiques. Avui en dia s'obren, però, interrogants en l'abastament mundial de matèries primeres en els mercats internacionals, que poden aturar i reorientar aquest procés de canvi en el sentit de que l'activitat agrària i les petites explotacions agràries recuperin un paper econòmic estratègic en les regions mediterrànies.

La deslocalització de la poca indústria manufacturera que en els anys 1960 i 1970 s'havia ubicat a les àrees de l'Arc Llatí i que s'havia basat en sectors de baixa productivitat i l'ús de mà d'obra barata ha marcat l'evolució dels darrers decennis i es fa difícil imaginar un canvi de tendència. Però, l'augment del cost de l'energia i l'evolució dels salaris internacionals pot portar també algunes sorpreses, unes sorpreses que es pot entendre serien positives per a les regions mediterrànies en el sentit de tornar a afavorir produccions per als mercats de proximitat.

El que sembla ofereix pocs dubtes per a les regions de l'Arc Llatí és la necessitat d'acollida d'immigrants per tal de mantenir un mínim de força laboral. Per aquest fet i per la dificultat de controlar els moviments de persones apareix un motiu d'inquietud important. La situació de la Mediterrània a les portes d'Àfrica i l'Orient fa força probable que les regions mediterrànies hagin de fer front en els pròxims anys a uns fluxos migratoris que poden desestabilitzar les societats locals. Però aquesta immigració ben encaixada pot jugar també un paper renovador de la demografia i dinamitzador de l'activitat econòmica.

Les oportunitats que es poden obrir amb els canvis en curs.

El desplaçament de les relacions econòmiques i els centres de poder mundials cap a l'atlàntic i, més endavant, cap al pacífic ha deixat les regions de la Mediterrània en una posició geoestratègica relativament marginal. Des d'un altre punt de vista, però, la Mediterrània té noves i grans oportunitats en el seu paper de pont entre un (Extrem) Orient en expansió i un Centre Europa que s'empetiteix, però continuarà tenint un gran pes econòmic. Aquest paper de pont entre Orient i Occident és, en definitiva, el que des de sempre ha donat relleu històric a les regions de l'Arc Llatí a pesar dels conflictes i desajustos existents entre els països mediterranis.

Aquest paper de pont pot sens dubte afavorir els grans centres de la Mediterrània occidental. A l'entorn dels seus ports de tradició mil·lenària no solament hi tenen un bon potencial de creixement els intercanviadors de mercaderies, sinó que poden florir moltes altres activitats lligades amb el comerç i la cultura.

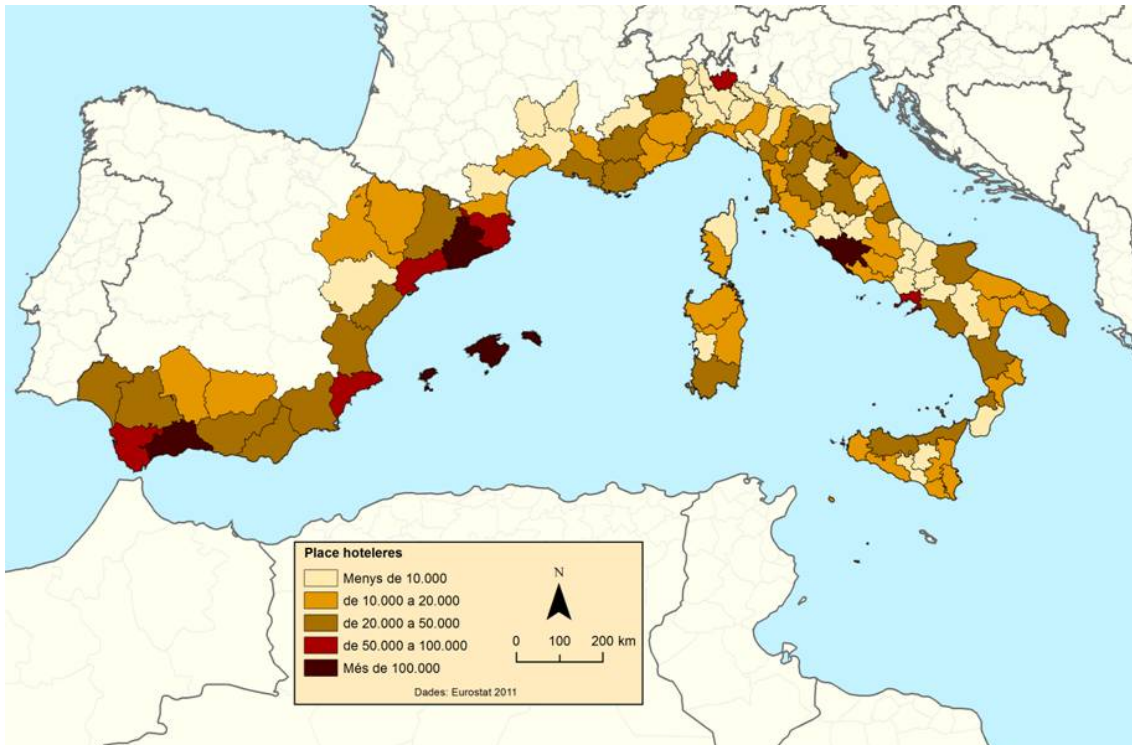
En el fons es troba un conjunt d'oportunitats amb una arrel profunda i ben diferenciada de la resta del món, que representen una molt bona carta de presentació. ¿ Es poden prevaler les regions mediterrànies de l'excel·lència dels seus territoris, de la seva agricultura o la seva cultura mediterrànies ?. Les singularitats ecològiques i culturals de la Mediterrània ofereixen un potencial extraordinari d'oferta de béns i serveis a escala planetària.

En l'esquema anterior s'escau una activitat que ha funcionat perfectament en el passat i que no té perquè fallar en el futur si es gestiona amb una mica de cura, el turisme. Se n'hi podria afegir d'altres que funcionen en un context cultural i de recursos naturals similar, com l'aprofitament de l'energia solar. El sòl, les costes i l'interior han de continuar jugant un paper d'atracció turística per al nord i l'est d'Europa i més enllà.

I si les virtuts que atreuen els turistes o els jubilats europeus servissin també per atreure noves activitats i activitats d'alt valor afegit ?. No és un tòpic; esperança de vida, taxes de suïcidis i altres indicadors de benestar mostren unes condicions de vida prou interessants a la Mediterrània en relació a la resta del continent. Les condicions climatològiques i culturals de la Mediterrània la converteixen en un lloc amable, ideal per viure i treballar, destinat a augmentar els seus encants en una Europa més unida i amb una major mobilitat interior.

En definitiva, l'allunyament de les regions mediterrànies dels potents centres d'activitat i poder europeus pot perdre pes relatiu en un context en el qual la convergència política i cultural i les millores tecnològiques redueixen les distàncies.

Mapa 7. Indicador establiments o activitats turístiques, 2011.

Font: Base de dades Eurostat.

La singularitat i l'excepció mediterrànies com a nova clau de benestar social

La singularitat o l'excepció mediterrània té, indubtablement, un enorme potencial de projecció. La seva realització dependrà de com evolucioni el context internacional, que pot pesar a favor o pot pesar en contra.

Tal com apunten determinats indicadors socials i tal com podrien apuntalar encara d'altres fets socials que difícilment es traduiran en indicadors, la sociabilitat mediterrània té uns avantatges clars a nivell de benestar col·lectiu, per damunt d'altres àrees més desenvolupades des d'un punt de vista econòmic i/o d'indicadors socials més convencionals. Es tracta d'avantatges, es podria afegir, que difícilment pesaran gaire sobre la balança de les comparacions internacionals, on imperen les visions dels països del nord.

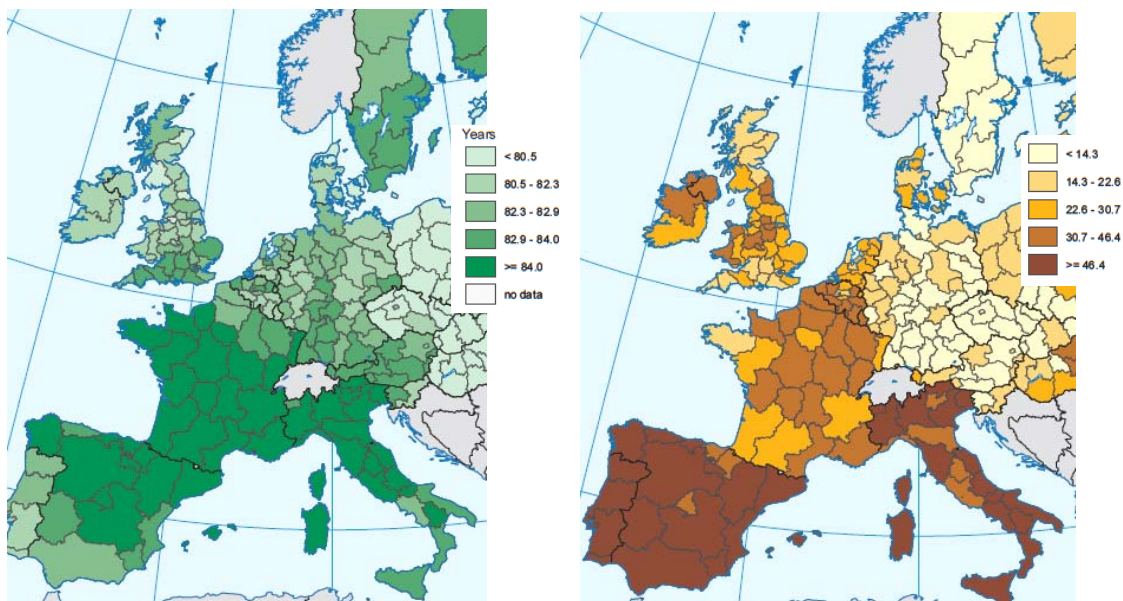
Sigui com sigui, no es poden negar els aspectes de la singularitat mediterrània que pesen negativament en el dinamisme econòmic i en algunes manifestacions socials. Aquests aspectes són susceptibles de valoracions ambivalents i contradictòries, que no són fàcils de resoldre. La fortalesa de les estructures familiars mediterrànies, per exemple, és presentada d'un costat positiu, pel paper de la família com a coixí emocional i xarxa de seguretat econòmica, i té d'altres aspectes valorats negativament, com la manca de mobilitat i iniciativa dels joves.

En la línia anterior ens trobem, però, amb que determinades valoracions socials plantegen contradiccions intrínseques a l'origen de conflictes socials i, per això mateix, difícils o impossibles d'integrar. Altrament, les influències de les estructures socials mediterrànies no són pas de naturalesa inexorable i impossible de corregir.

Caldria veure, més aviat, com determinades estructures socials incideixen en els aspectes limitants del desenvolupament socioeconòmic de l'arc Mediterrani, com ara la formació d'empreses d'escala multinacional, la manca d'institucions financeres o el creixement econòmic en general. O potser, caldria fer un incís en com la redistribució de la riquesa o la participació en el mercat de treball contribueixen a la creació de capital social (1).

No solament es tracta de veure els camins que faciliten i estructurin les iniciatives privades, sinó també l'aportació de les administracions públiques, en particular les locals. Aquestes juguen un paper a l'hora de facilitar la informació i els fluxos de tot tipus i a l'hora d'emprendre d'altres intervencions. Molt possiblement es trobin aquí les disfuncions entre estructures familiars i societat global que creen frens i dificultats en el desenvolupament de les àrees de l'arc Llatí.

Mapes 8 i 9. Esperança de vida femenina en néixer i índex de pobresa humana UN, 2007.

Font: Comissió Europea, Investing in Europe's future. Fifth report on economic, social and territorial cohesion, Brusel·les, UE, novembre 2010, p. 74 i 114. Indicador sintètic de pobresa definit per Nacions Unides: risc de pobresa, atur de llarga durada, nivell de formació baix, esperança de vida.

Polítiques locals per un Arc Llatí competitiu; noves tecnologies, infraestructures i desenvolupament local.

Superar reptes i aprofitar oportunitats depèn molt de dinàmiques socials en les quals intervenen multitud d'actors. Però les polítiques públiques són responsables directes d'algunes activitats i infraestructures de suport a la iniciativa privada i col·lectiva, i les administracions públiques disposen també d'un ampli ventall de possibles actuacions d'estímul. ¿ En quines es pot focalitzar una actuació pública que, cada cop més, disposarà de menys recursos públics ?.

Certament, cal tenir en compte que cada territori de l'Arc Llatí presenta unes especificitats que han de servir de guia per l'acció dels respectius governs. Però es poden establir, també, unes línies d'acció més genèriques d'acord amb els trets comuns mediterranis. Se'n podem recordar algunes, que no resulten tampoc estranyes per a les administracions regionals i locals implicades.

Crear, innovar i guanyar-se la vida pot esdevenir més fàcil si es disposa de les infraestructures adequades. Les administracions públiques poden jugar un paper important en dos aspectes clau.

1. Un primer aspecte seria el d'assegurar la difusió de les noves tecnologies de la informació i les comunicacions, promoure les

activitats de recerca i, tant o més important, fer que aquestes irriguin el teixit productiu. Això sense oblidar l'objectiu més clàssic que es troba a la base de l'anterior; reforçar els centres de formació i augmentar el nivell de formació.

2. Al mateix temps no es pot deixar de banda el que seria un segon aspecte important, el de les infraestructures més convencionals; la millora de les infraestructures aeroportuàries i portuàries, les connexions viàries i ferroviàries. Aquestes són decisives per al reforçament de les centralitats metropolitanes i urbanes de l'Arc Llatí, que constitueixen l'element central i imprescindible del seu esquelet. I per això s'haurà de recordar i reivindicar altre cop, per exemple, l'eix mediterrani que ha de permetre portar les mercaderies dels ports peninsulars mediterranis fins el centre d'Europa.

La reivindicació, en tot cas, no es pot acabar aquí i des de Lleida s'ha de posar damunt la taula l'interès i l'aportació de les àrees rurals i de les petites i mitjanes ciutats al desenvolupament de l'Arc Llatí. Aquestes àrees de menor gruix demogràfic i econòmic constitueixen una part imprescindible del teixit econòmic i humà de les àrees mediterrànies i demanen i poden tenir la seva part en la nova societat del coneixement.

La crisi actual ha desfermat altre cop l'exaltació de l'escala i la magnitud des dels grans centres de poder, i aquesta mateixa magnitud s'intenta imposar també des de les administracions superiors per lligar curt o suprimir les administracions més petites. En contra d'aquesta proposta, que en el fons té molt d'ideològica i interessada, la realitat ensenya que el que és petit no sempre és o va pitjor. A través d'un estudi realitzat per la mateixa Diputació de Lleida s'ha pogut comprovar que com més petits són els municipis, més sanejada es troba la seva situació econòmica i que, per altra part, la seva prestació de serveis resulta prou satisfactòria. Els petits ajuntaments saben treure profit de la coordinació vertical i horitzontal entre administracions i/o institucions i quan no de la col·laboració voluntària dels seus conciutadans per tal de prestar els serveis que els hi són essencials.

La proximitat i la petita escala no estan renyits, ni molt menys, amb la viabilitat i la competitivitat territorial. Al cap i a la fi constitueixen un tret identitari força comú de la Mediterrània, un tret que pot aportar un capital de futur prou interessant.

Mapes 10 i 11. Les comunicacions ferroviàries a Europa i els centres d'innovació, 2010.

Velocitat màxima ferrocarril, 2010

Font: Base de dades Eurostat i Comissió Europea, *Investing in Europe's future. Fifth report on economic, social and territorial cohesion*, Brussel·les, UE, novembre 2010, p. 133.

Referències documentals

Comissió Europea (2.010). *Investing in Europe's future. Fifth report on economic, social and territorial cohesion*. Brussel·les: UE, novembre 2010.

Ferragina, Emanuele (2012). *Social Capital in Europe: A Comparative Regional Analysis*. Edward Elgar Publishing.

OECD (2.011). *Regions Matter for Innovation Policy*. París: OECD.

OECD (2.010). *Measuring and Monitoring Innovation*. París: OECD.

Annex 1. Quadre de polítiques segons la incidència regional.

Polítiques amb una dimensió espacial explícita	Polítiques amb una incidència espacial indirecta	Polítiques amb una dimensió espacial poc rellevant
Competència Transport Medi ambient Marítima Política de Pesca Comuna	Recerca i desenvolupament tecnològic Innovació i emprenedoria Mitjans de comunicació Pobresa i exclusió social Ocupació / Educació Igualtat de gènere Salut Política Agrícola Comuna Canvi climàtic	Mercat Comú Comerç Energia Economia i unió monetària Estratègia de Lisboa

Comissió Europea (2010). *Investing in Europe's future. Fifth report on economic, social and territorial cohesion*. Brusel·les, UE, novembre 2010.

Índex de gràfics i mapes

Mapes 1 i 2. Els eixos de desenvolupament europeus i l'índex de competitivitat regional, 2010.....	2
Mapes 3 i 4 . Densitat demogràfica (àrees urbanes i rurals) i l'envelliment regional, 2011.	3
Mapes 4 i 5. Distribució de l'ocupació per grans sectors d'activitat, 2007.	5
Gràfic 1. Evolució del coeficient de dispersió del producte interior brut per càpita de les regions europees (NUTS UE-15), 1990-2007.....	6
Mapa 6. Índex de compliment dels objectius de Lisboa, 2008.	7
Mapa 7. Indicador establiments o activitats turístiques, 2011.....	10
Mapes 8 i 9. Esperança de vida femenina en néixer i índex de pobresa humana UN, 2007.	12
Mapes 10 i 11. Les comunicacions ferroviàries a Europa i els centres d'innovació, 2010.	14

ⁱ . Resulten interessants, en aquest sentit, les reflexions de R. Farragina basades en la comparació dels contrastos regionals que es produeixen a Bèlgica i a Itàlia i en la recerca de les seves possibles causes diferencials. Circumstàncies històriques associades amb el reforçament del sentiment nacional-comunitari (Flandres, Nordest d'Itàlia) per oposició a la manca de desenvolupament industrial en el moment de la industrialització (sud d'Itàlia a principi del segle XX) (p.147) pesen també sobre el major desenvolupament o no del capital social; però no són l'aspecte més decisiu. Contra l'argument de l'empremta imposada per la base sociocultural familiar (familisme amoral de Bandfield), l'autor addueix que en determinats moments les expressions col·lectives (revoltes pageses a principi del segle XX en

el sud d'Itàlia) han estat precisament reprimides i la sociabilitat horitzontal no s'ha pogut desenvolupar (p. 150).